

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ПРИНЦИП ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ЛЮДИНИ

THE RULE OF LAW AS A PRINCIPLE FOR ENSURING HUMAN FREEDOM

Стаднік І.В., старший викладач
кафедри теорії та історії держави і права та адміністративного права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Тріпак Ю.Р., студентка IV курсу
юридичного факультету
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Статтю присвячено дослідженню однієї з актуальних теоретико-правових проблем розбудови правової держави, а саме верховенству права як принципу забезпечення свободи людини. Авторами проаналізовано основні підходи до визначення змісту свободи людини та доведено, що вона являє собою можливість свідомого вияву людиною власної волі в умовах справедливої нормативної системи, яка забезпечує узгодження індивідуальних волей та правовий порядок у суспільстві. Автори акцентують на соціальній природі свободи та підкреслюють, що саме свобода людини є одним із головних критеріїв розмежування формального та змістовного підходів до розуміння верховенства права. Доводиться, що істинна свобода людини в суспільстві неможлива без встановлення відповідних меж на основі загальновідомого принципу: «Права і свободи однієї людини закінчуються там, де починаються права і свободи іншої людини».

Узагальнено основні підходи до характеристики принципу верховенства права в контексті його взаємозв'язку зі свободою людини на міжнародному рівні (зокрема, Європейською комісією «За демократію через право»), а також із позиції Конституційного Суду України. Автори підкреслюють необхідність широкого (змістовного) розуміння верховенства права як принципу забезпечення свободи людини.

Доводиться дуалізм у взаємодії верховенства права та свободи людини, який виражається в тому, що, по-перше, дійсне забезпечення свободи людини можливе виключно за умови втілення верховенства права в життя суспільства не на рівні декларації, а як дієвого принципу організації та функціонування державно-правової організації суспільства, а по-друге, рівень верховенства права в суспільстві визначається, насамперед, рівнем свободи людини.

Ключові слова: свобода людини, справедливість, принцип верховенства права, формальне розуміння верховенства права, змістовне розуміння верховенства права, законність, права людини, нормативний порядок, правовий порядок, держава, моральний принцип.

The article is devoted to the study of one of the topical theoretical and legal problems of building a rule of law, namely the rule of law as a principle of providing human freedom. The authors analyze the main approaches to the determination of the content of human freedom and prove that it is a possibility of a conscious man's manner in a fair normative system, which ensures the coordination of individual will and legal order in society. The authors focus on the social nature of freedom and emphasize that it is human freedom is one of the main criteria for the delimitation of formal and meaningful approaches to understanding the rule of law. It is necessary that the true freedom of man in society will be impossible without establishing the relevant limits on the basis of the well-known principle of "Rights and freedoms of one person end there, where the rights and freedoms of another person begin".

The main approaches to the characteristics of the rule of law in the context of its interconnection with freedom of man as internationally (in particular, by the European Commission "For Democracy through Law"), as well as from the point of view of the Constitutional Court of Ukraine. Authors emphasize the need for a broad (meaningful) understanding of the rule of law as a principle of providing human freedom.

There are dualism in the interaction of the rule of law and human freedom, which is expressed in that, firstly, the real provision of human freedom is possible exclusively subject to the rule of law in the life of society not at the level of the declaration, but as an effective principle of organization and functioning of the state-legal organizations of society, and, secondly, the rule of law in society is determined primarily the level of human freedom.

Key words: human freedom, justice, principle of rule of law, formal understanding of the rule of law, meaningful understanding of the rule of law, legality, human rights, normative order, legal order, state, moral principle.

...what law is for is not to abolish or restrain freedom but to preserve and enlarge it; for in all the states of created beings who are capable of laws, where there is no law there is no freedom. Liberty is freedom from restraint and violence by others; and this can't be had where there is no law.
John Locke [1, с. 20]

Свобода... Яке просте і одночасно багатогранне за своїм внутрішнім наповненням слово! Воно містить величезну кількість відтінків (зокрема: 1) відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства; воля; 2) життя, існування і таке інше, без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд; 3) можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі; 4) можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства [2, с. 98]), що протягом багатьох століть досліджувалися представниками різних наукових напрямів: філософами, правниками, політологами, економістами тощо. У сучасному цивілізованому світі свобода є невід'ємною від засадничих принципів формування громадянського суспільства та правової держави, неостанню роль серед яких відіграє верховенство права. Стан забез-

печення та реалізації верховенства права – це не просто мірило взаємовідносин між людиною та державою, це свідчення відповідного цивілізаційного вибору, в основі якого поважає до прав і свобод людини та цінностей демократії. У цьому сенсі верховенство права виступає не лише як принцип, а як певна ідеологічна парадигма цивілізованої держави, тобто як ідеальна модель взаємодії права та держави, яка формується на основі загального сприйняття членами суспільства базових правових цінностей і фундаментальних знань із метою забезпечення обмеження державної влади, захисту прав і свобод людини від свавільного втручання держави (її органів) на основі законності та справедливості [3, с. 21]. Підкреслюючи роль верховенства права, Б. Таманага характеризує його як виключний і легітимуючий політичний ідеал нинішнього світу, велике досягнення, яке заслуговує на збереження та схвалення [4, с. 11–12].

Різні аспекти верховенства права неодноразово досліджувалися в науковій літературі, зокрема в роботах Т.Р.С. Аллана, С. Головатого, В. Горбань, А. Дайсі, Р. Дворкіна, В. Михайленка, Р. Падалка, П. Рабіновича, Т.М. Скенлона, Б. Таманаги, Л.Л. Фуллера та інших. Дослідженню філософського та політико-правового аспектів категорії «свобода» присвятили свої праці Ф. Аквінський,

Х. Арендт, Аристотель, І. Берлін, Ю. Габермас, Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Льїн, І. Кант, Платон, В. Соловйов, Дж. Ролз та інші. Однак проведені дослідження вказаних та багатьох інших авторів не вичерпують вказаної проблематики, оскільки потребують переосмислення в контексті визначення змісту та сутності верховенства права як основи свободи людини, як принципу забезпечення останньої. Наведене підтверджує актуальність теми цього дослідження, що й зумовило її вибір.

Метою статті є узагальнення основних світоглядних підходів до визначення поняття і змісту свободи, а також конкретизація змісту верховенства права як принципу забезпечення свободи людини.

Концепт «свобода людини» формувався в різні історичні епохи під впливом різноманітних, іноді суперечливих світоглядних концепцій та ідеологічних парадигм. Сучасні інтерпретації, узагальнюючи історичний досвід, намагаються врахувати тенденції розвитку суспільства та новітні уявлення про права людини, їх обсяг і зміст. Так, О.П. Донченко на основі аналізу генеалогії свободи в історії філософсько-правової думки зробив низку умовиводів, що становлять певний інтерес у контексті досліджуваної проблематики, зокрема: 1) протягом історії свобода розглядається у зв'язку з категорією необхідності в різних інтерпретаціях (від протилежності до єдності); 2) свобода завжди має особистісний зміст, оскільки являє собою стан самовизначення суб'єкта, який є свідомим і відповідальним творцем, оскільки вибирає цілі та засоби своєї діяльності; 3) свобода є двовимірною, оскільки є одночасно явищем психологічного порядку і суспільною категорією (це дає змогу виділити дві її іпостасі: внутрішню та зовнішню); 4) безперешкодне здійснення особою абсолютно всіх своїх намірів є сваволею [5, с. 21].

Фактично свобода індивіда є сутнісною константою у визначенні його як самостійно діючого суб'єкта, наділеного можливістю вибору відповідно до своїх потреб, бажань та цілей. На думку І. Канта, свобода кожного члена суспільства як людини, його рівність із кожним іншим як підданого та самостійність як громадянина – це ті апріорні принципи, на яких заснований громадянський стан, що є правовим. При цьому свобода людини як члена суспільства виражається у формулі: ніхто не може примусити мене бути щасливим так, як він хоче (так, як він уявляє собі добробут інших людей); кожен має право шукати своє щастя на тому шляху, який йому самому видається добрим, якщо тільки він цим не завдасть шкоди свободі інших прагнути до подібної мети – свободи, сумісній із можливим загальним законом її свободою кожного іншого (тобто з таким самим правом іншого). Таке право на свободу належить члену спільноти як людині, оскільки вона є правоздатною істотою [6, с. 196–197]. Отже, запорукою побудови успішної правової держави є визнання триади «свобода-особистість-право», без реалізації якої неможливе забезпечення ціннісного ставлення до людини і яка має не просто існувати на рівні задекларованого принципу, а й реально визначати нормативно оформлений зміст діяльності держави. Одночасно це виражається в сприйнятті права як мірила свободи, оскільки воно створює нормативну основу останньої, гарантує її реалізацію, виступає найефективнішим засобом її охорони та захисту (принаймні, прагне до цього). Саме тому, як би парадоксально це не звучало, істинна свобода людини в суспільстві неможлива без встановлення відповідних меж на основі загальновідомого принципу: «Права і свободи однієї людини закінчуються там, де починаються права і свободи іншої людини».

Забезпечити цю справедливість можна лише в умовах верховенства права, що з часом кристалізується як фундаментальний принцип, прояву загальнолюдських цінностей, розвитку культури суспільства, в тому числі й правової, головного засобу суспільного розвитку, своє-

рідної демонстрації етапів формування та еволюції правової системи. Саме ця система, її сутність і природа, її вимір як соціального феномена визначають взаємозв'язок права і правопорядку, права і свободи, права і відповідальності, права і рівності, права і справедливості [7, с. 28].

Загалом не викликає сумнівів, що верховенство права («the Rule of Law») є одним із ключових ідеалів ліберальної політичної моралі, зміст якого розкривається через низку загально визначених формальних та процедурних положень, до яких, зокрема, належать рівність, моральність, справедливність, законність, розумність, свобода громадян, загальність, ясність, публічність, наявність незалежної судової системи тощо і які у своїй сукупності унеможливають його вихолощення шляхом формального зведення виключно до панування закону. І тут варто погодитися, що явна несправедливість законів, відсутність незалежної судової системи (розподіл влади є невід'ємним складником верховенства права) або відсутність свободи унеможливають верховенство права [8, с. 100].

У цьому сенсі на особливу увагу заслуговує позиція Л.Л. Фуллера, який, аналізуючи мораль права, фактично розкриває зміст верховенства права, в тому числі за допомогою методу «від супротивного», формулюючи ознаки, які унеможливають панування права, та визнаючи такими, зокрема, таємні закони та таємні судові процеси, закони, які не можуть накладати зобов'язання та сфальшовані судові провадження [9]. На останню обставину звертає увагу і Р. Дворкін, який зауважує, що верховенство права не може розглядатися з позиції «все або нічого», інакше держави, які не дотримуються цього принципу в якомусь одному аспекті, мали б вважатися тираніями, і з цих позицій визначає його як певне прагнення, підкреслюючи значення ступеня його втілення в життя [10, с. 16]. Фактично Р. Дворкін виступає як прихильник змістовного (матеріального) підходу до визначення сутності верховенства права, оскільки, на його думку, остання визначається не лише способом запровадження закону (чи був він прийнятий компетентним суб'єктом), характером його положень (чи був він зрозумілим для адресатів) та його темпоральними властивостями (чи є ці положення перспективними), а насамперед змістовною складовою частиною права – є закони добрими чи поганими, якщо формальні вимоги верховенства права були дотримані. Це проявляється і в його оцінці розбіжностей між Дж. Разом (тиранія, яка слідує встановленим нею правилам, є чимось добрим, хоча і не надто) і Т. Бінгемом (немає нічого доброго тільки в тому, щоб суворо дотримуватися належним чином прийнятих правил) та підтримці останнього [10, с. 17, 22], і в його позиції, що «гідність і заснована на ній легітимність повинні залежати, врешті-решт, не тільки від формальної законотворчої процедури, а й від принципової чесності, яка має стати результатом цієї процедури» [10, с. 22].

Не можна не погодитися з тим, що поняття верховенства права є досить багатогранним, що фактично унеможливає вироблення його чіткого визначення, яке б охоплювало усі його сутнісні характеристики [3, с. 19]. Водночас у контексті теми дослідження більш цікавим та важливим видається те, що всі намагання дати таке визначення або взагалі будь-яке згадування верховенства права так чи інакше супроводжуються його поєднанням у різних комбінаціях зі свободою. Так, з позиції Конституційного Суду України «*верховенство права* – це панування права у суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті насамперед ідеями соціальної справедливості, *свободи*, *рівності*» (абз. 2 підпункту 4.1 п. 4 мотивувальної частини рішення КСУ від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004) [11]. У Преамбулі Статуту Ради Європи підтверджується відданість держав-членів «духовним та моральним цінностям, що є спільною складниною їхніх народів та справжнім джерелом *свободи* особи, політичної свободи і *верховенства права* – принци-

пів, що становлять підвалини кожної правдивої демократії» [12]. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія), аналізуючи виклики майбутнього, наголошує, що «*верховенство права* має бути приведені до такого стану, коли *свобода* для всіх буде забезпечена навіть у тих ділянках, де гібридні (державно-приватні) суб'єкти чи приватні особи є відповідальними за виконання завдань, які раніше належали до сфери компетенції державних органів», і тим самим визнає, що його сутність як керівного принципу має бути розширена так, «щоб охопити не лише ділянку співпраці між державою і приватними суб'єктами, а й діяльність приватних суб'єктів, можливості яких порушувати особисті права є такими ж, як і можливості органів державної влади» [13].

Неважко помітити, що свобода і верховенство права або розглядаються як самостійні принципи, пов'язані спільними джерелами походження, або як явища, що визначають існування одне одного. Однак у будь-якому разі зіставлення цих категорій є неможливим в умовах формального розуміння верховенства права, коли його зміст фактично зводиться до дотримання приписів законодавства незалежно від його змісту. Найбільш яскраво це проявляється в позиції Дж. Раза, що «недемократичні правові системи, засновані на запереченні прав людини, на поширеній серед населення бідності, на расовій сегрегації, сексуальній нерівності та релігійних переслідуваннях, в принципі, можуть відповідати вимогам верховенства права більше, ніж будь-яка з правових систем більш освіченої західної демократії <...> Це буде незрівнянно гірша правова система, але вона буде переважати в одному відношенні: вона відповідатиме верховенству права <...> Закон може <...> встановити рабство без порушення верховенства права» [14; 10, с. 17]. Така позиція перегукується з поглядами Г. Кельзена, що в житті варто задовольнятися тією лише порівняною справедливістю, яку можна углядіти в будь-якому позитивному правопорядку та у стані миру і безпеки, який цей правопорядок – більшою чи меншою мірою – забезпечує [15, с. 208–209]. Зрозуміло, що такий підхід виключає будь-який зв'язок між свободою людини та верховенством права, оскільки зводить останнє до неухильного дотримання приписів законодавства, навіть якщо воно суперечить ідеалам справедливості та правам людини як найвищої соціальної цінності. Тобто сприйняття верховенства права виключно як дотримання режиму законності є неприйнятним із позиції сучасного розвитку держави та суспільства, цивілізованість яких визначається, насамперед, станом прав і свобод людини, рівнем їх гарантування та захисту [3, с. 19]. І тут доречно видається позиція Т. Бінгема, що державу, яка застосовує жорсткі репресії або переслідування щодо окремих груп населення, не можна розглядати як таку, що дотримується верховенства права, навіть якщо перевезення переслідуваної меншості до концтабору або вимушене залишення напризволяще новонароджених дівчат на схилах гір є предметом регулювання деталізованих і належним чином прийнятих законів, що неухильно дотримуються [16; 10, с. 17]. Дійсно, жодне прагнення до законного порядку не може бути виправданням будь-яких порушень прав людини або безпідставного обмеження її свободи.

Видається, що аналіз взаємозв'язку свободи людини та верховенства права потребує врахування принципу справедливості, який, на думку Г. Кельзена, є досить важливим у політичному значенні і походить із моральної системи, в межах якої найвищою цінністю визнається індивідуальна свобода як індивідуалістична вимога, згідно з якою людина не має підкорятися жодному нормативному порядку, що регулює її поведінку щодо інших та тим самим обмежуює

її індивідуальну свободу. Таке розуміння індивідуальної свободи зумовлює висновок про асоціальний і навіть анти-соціальний характер цього принципу. Свобода перетворюється на соціальний (моральний) принцип і стає проявом справедливості лише за умови відповідних змін: свобода від нормативного порядку стає свободою всередині нормативного порядку, свобода від «незв'язаності» – свободою «самозобов'язання» (самовизначеності) [15, с. 196]. Однак рівень свободи всередині нормативного порядку може бути різним: від максимального звуження (свобода виконання свого обов'язку перед державою та суспільством) до максимального широкого розуміння (реального втілення принципу «Свобода одного закінчується там, де починається свобода іншого»). Забезпечити останнє можна виключно в умовах реального втілення принципу верховенства права, орієнтирами для оцінки якого в конкретних історичних умовах є: 1) доступність закону (в тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким і передбачуваним); 2) питання юридичних прав мають бути вирішені нормами права, а не на основі дискреції; 3) рівність перед законом; 4) влада має здійснюватися у правомірний, справедливий і розумний спосіб; 5) права людини мають бути захищені; 6) мають бути забезпечені засоби для розв'язання спорів без надмірних матеріальних витрат чи надмірної тривалості; 7) суд має бути справедливим; 8) дотримання державою як її міжнародно-правових обов'язків, так і тих, що зумовлені національним правом (п. 37 Доповіді Венеційської комісії «Верховенство права») [13]. Такий підхід до визначення сутнісних характеристик верховенства права зумовлює визнання, що жодна система норм, якою б досконалою вона не була за формою, не може претендувати на статус права, якщо вона не забезпечує свободу і рівність через створення досконалої системи гарантування та захисту прав людини і громадянина. Саме тому права і свободи людини традиційно розглядаються в юридичній літературі в контексті принципу верховенства права і правової держави. Отже, права людини і верховенство права можуть існувати й ефективно діяти тільки в одній зв'язці [17, с. 224].

Таким чином, проведений аналіз основних світоглядних підходів до визначення поняття і змісту свободи людини дає змогу визначити її як можливість свідомого вияву людиною власної волі в умовах справедливої нормативної системи, яка забезпечує узгодження індивідуальної волі з правовим порядком у суспільстві. Видається, що таке розуміння дає змогу визнати її одним із головних критеріїв розмежування формального та змістовного підходів до розуміння верховенства права.

Крім того, конкретизація змісту верховенства права як принципу забезпечення свободи людини має супроводжуватися визнанням певного дуалізму у взаємодії цих категорій, який виражається в тому, що, по-перше, дійсне забезпечення свободи людини можливе виключно за умови втілення верховенства права в життя суспільства не на рівні декларації, а як дієвого принципу організації та функціонування державно-правової організації суспільства, а по-друге, рівень верховенства права в суспільстві визначається, насамперед, реальністю (а не задекларованістю) свободи людини. Забезпечення останньої значною мірою залежить від рівня правової культури суспільства, забезпечення ціннісного ставлення до людини, її прав і свобод, а також правової свідомості особистості, сформованості в неї стійкої правової установки на правомірну поведінку та визнання соціальної та інструментальної цінності права, сприйняття його як засобу задоволення інтересів і потреб та захисту прав і свобод останньої.

ЛІТЕРАТУРА

1. John Locke. Second treatise of government (Johnathan Bennett ed., 2008 ed.) (1689). URL: <https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/locke1689a.pdf>
2. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О.О. Потебні; редкол.: І.К. Білодід (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 9: С / ред. тому: І.С. Назарова та ін. 1978. 916 с.

3. Стаднік І.В., Краковська А.Є. Верховенство права як ідеологічна парадигма цивілізованої держави. *Право і суспільство*. 2020. № 6. Ч. 1. С. 17–22.
4. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / Перекл. з англ. А. Іщенка. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.
5. Донченко О.П. Категорія свободи в історії філософії права. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010. Випуск 533. Правознавство. С. 15–22.
6. Кант І. К вичному миру: зборник / пер. с нем. І.Д. Копцева, І.А. Шапіро, Ц.Г. Арзаканьяна і др. М.: РИПОЛ класик, 2019. 434 с.
7. Зайчук О.В. Деякі практичні засади реалізації принципу верховенства права. *Збірник наук. праць Ін-ту законодавства Верховної Ради України*. Київ : Реферат, 2005. С. 28–31.
8. Тріпак Ю.Р. «Право на громадянську непокору» в контексті свободи слова та верховенства права. *Осінні юридичні читання – 2020. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*. Випуск XXVIII : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених «Осінні юридичні читання – 2020». 26 листопада 2020 р. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 99–103.
9. Фуллер Лон Л. Мораль права. Москва : ИРИСЭН, 2007. 308 с.
10. Дворкін Р. Верховенство права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 15–23.
11. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. С. 41. Ст. 2975.
12. Статут Ради Європи: Підписано у м. Лондон, 5 травня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text.
13. Верховенство права: доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) / Пер. С. Головатого (за підтримки Американської агенції з міжнародного розвитку USAID). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr).
14. Raz J. *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason*. Oxford University Press. 2009.
15. Чистое учение о праве Ганса Кельзена: зборник переводов. Випуск 2 / Отв. ред.: Кудрявцев В.Н., Разумович Н.Н.; Пер.: Лезов С.В. Москва : Изд-во ИНИОН РАН, 1988. 213 с.
16. Bingham T. *The Rule of Law*. Penguin Books Limited. 2011. 213 p.
17. Макаренко Л.О. Верховенство права як принцип природного права. *Альманах права*. 2012. № 3. С. 222–229.